

**MANASTIRLI İSMAİL HAKKI VE
MEVÂİDÜ'L-İN'ÂM FÎ BERÂHİNİ AKÂİDİ'L-İSLÂM
ADLI ESERİ**

Arif Aytekin*

Makale Geliş Tarihi: 6 Nisan 2018

Makale Kabul Tarihi: 14 Eylül 2018

Öz

Son devir Osmanlı âlimlerinden olan Manastırlı İsmail Hakkı, aynı zamanda “Yeni İlm-i Kelâm” dönemi ulemasındandır. İslâmî ilimler alanında çeşitli konularda eserler vermiştir. Bunlardan ikisi doğrudan kelâm ve İslâm akîdesine dairdir. “Telhisü'l-kelâm” adlı eseri daha meşhur olmakla birlikte “Mevâidü'l-in'âm” daha önce telif edilmiş olup daha kapsamlı ve daha bilimseldir. Askerî ve mülkî idadîlerde okutulmak üzere kaleme alınan Mevâid, Sultan II. Abdülhamid döneminin beğenilen eserlerindedir. Eserin referans bakımından başlıca ilmî otoriteleri arasında, Ebû Hanife, Matürîdî ve Tahavî olduğu söylenebilir. Manastırlı'nın 33 senesi II. Abdülhamid dönemine rastlar. Meclis-i a'yân azası olarak meclise gönderilen Manastırlı'nın padişahlar nezdinde itibarlı ve güvenilir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Padişah Mehmed Reşad'ın Balkan ziyaretine katılmış olup İslâm birliği konusunda vaazlar vermiştir. Eser klasik plân formatında olsa da özellikle Tabiiyyûna karşı tenkitleri ile dikkat çeker. Bu yönüyle yeni ilm-i kelâm dönemi eserleri arasında sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Manastırlı, Yeni İlm-i Kelâm, Mevâidü'l-in'âm, Osmanlı, Abdülhamid, Balkanlar, Tabiiyyûn.

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
arifaytekin@duzce.edu.tr.

MANASTIRLI ISMAIL HAKKI AND INTRODUCTION OF HIS BOOK *MEVÂİDÜ'L-İN'ÂM FÎ BERÂHÎNİ AKÂİDİ'L-İSLÂM*

Abstract

Manastırlı İsmail Hakki, as one of the Ottoman's scholars, he was belonged to the scholars of the knew muslim theolojy. He has written many books on the verious branches of Islamic sciences. Two ones among them are about Muslim Theology titled: "Telhisü'l-kelâm..." and "Mawâedu'l-in'âm...". The second book, which had being taught in the military and administrative high schools, was more scientific according to the first which has been written earlier from the other one. But the first is very famoust among the students nowadays. "Mewaed, at the same time, is among the choiced books of the Sultan Abdulhamid the II's period. The scientific authorities whom Mawâed is depended on are Abu Hanefa, Maturidî and Tahâwi who all of them were the famoust leadership of Hanefî sect at their times. Thirty tree years of Manastırlı's life accoured at the period of Abdülhamid's reign. Manastırlı was appointed as a member of Parliament and he was very reputable and reliabeled according to the Sultans. More imporently is that he was with Sultan Mehmed Reşad in his visite to Balkans as a preacher about Muslim unity of Ottoman Empaire. Mevaidü'l-in'âm, although is in the classic format, it criticizes naturalist's views and it is noteworthy with this feature. So that it will be concedered as a knew theology book.

Key Words: Manastırlı, The Knew Theolojy, Mawâid al İn'âm, Ottoman Empaire, Sultan Abdulhamid, Balkans, Naturalists.

Giriş

Manastırlı İsmail Hakkı'nın Hayatı ve Yetiştığı Dönem

Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912) aslen Konya'lı olan dedesi Abdülvehhab Zâimî, Vaka-i Hayriye¹ esnasında kaçarak Manastır'a yerleşmiştir². Kolağası (önyüzbaşı) İbrahim Efendi'nin oğlu İsmail Hakkı, Manastır'da dünyaya gelmiş ve ilköğrenimini burada tamamlamıştır. Bu süreçte Eski Cami'deki Mekteb-i İdadiyye'de Hafız Yahya Efendi'den sonra da İstanbul'da tahsil görmüş olan Debbağ İsmail Efendi'den ders almış olup, on sekiz yaşlarında iken camilerde ders okutacak seviyeye gelen İsmail Hakkı, Şerif Bey Medresesi müderrisi Tâlip Efendizâde Abdurrahman ile İstanbul'a gelmiştir³. Burada Mustafa Şevket Efendi'de Arapça okumuş, Tikveşli Yusuf Ziyâeddin Efendi'den de İslâmî ilimleri tahsil etmiştir⁴. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyenin kuruluşundan yirmi sene sonra dünyaya gelen İsmail Hakkı, Askerî liselerde okutulmak üzere “Mevâidü'l-in'âm fî berâhîn-i akâidi'l-İslâm” adıyla bir akâid kitabı kaleme almıştır. Buradan bakınca Manastırlı'nın, askerî bir olay nedeni ile Manastır'a kaçmak zorunda kalan dedesinin işlediği bu hatayı adeta tashih edercesine ata yurduna geri dönerek ordunun ıslah hareketine katkıda bulunmak üzere bir eser yazmış olmasına tarihin bir cilvesi denebilir!

Talebeler ve hocalara teşvik edici sözler söyleyen ve onları okullarda ve camilerde ziyaretle onurlandıran Padişah

¹II. Mahmud tarafından Vaka-i Hayriye ile kaldırılan Yeniçeri Ocağı yerine, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla 1826 yılında yeni bir Ordu teşkilatı kurulur. Bazı değişikliklerle birlikte bu teşkilatın, yapısal olarak bu güne kadar geldiği ifade edilmektedir (bkz. Abdülkadir Özcan, “Osmanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları), 33: 512).

²Abdülkadir Özcan, *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, t.y), 149-150; Özcan, “Osmanlılar”, 33: 512.

³Süleyman Baki, *Manastırlı İsmail Hakkı ve Telhîsü'l-Kelâm*, (Üsküp: Logos-A Yayınları, 2006), 23.

⁴Salih Sabri Yavuz, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları), 27: 563-564.

Abdülmeccid'in⁵ vefatında (1861) on beş yaşında olan Manastırlı İsmail Hakkı, yukarıda ifade edildiği gibi dönemin hem Manastır'da hem de İstanbul'daki en saygın ve yetkin hocalarından dersler alarak yetişmiştir.

Ömrünün 33 senesi Sultan II. Abdülhamid Han döneminde geçen Manastırlı İsmail Hakkı, Süleymaniye medresesinden mezun olduktan sonra ilmî basamakları hızla çıkmaya başlar. Bir süre Fatih Camii'nde ders vermiş, 1874'te Dolmabahçe, 1898'de Süleymaniye, 1901'de Sultan Ahmed, 1907'de de Ayasofya camilerinde vaiz ve baş vaizlik görevlerini ifâ etmiştir. Âteşin hitabetiyle verdiği vaazlar son derece rağbet görür ve takip edilir. Öyle ki, Hafız Eşref Edip (ö.1971), Manastırlı'nın vaazı esnasında notlar tutmuş ve bu notları kendisine arz edip müsaade aldıktan sonra kitap olarak yayınlamıştır⁶. Aynı dönemde çeşitli öğrenim kurumlarında, Eyüp Askerî Rüştiyesi'nde Arapça, Hukuk Mektebi'nde fıkıh, Mülkiye, Mühendishane ve Darülfünûn'da tefsir ve hadis, Askerî Tıbbiye'de din dersleri vermiştir (1909-1912).

İkinci Meşrutiyetten (1908) sonra Heyet-i A'yân üyeliğine getirilir.⁷ Ömrünün son üç senesi Padişah Mehmed Reşad döneminde (1909 -1912) geçen İsmail Hakkı, Osmanlının son dönemlerindeki yenilikler, savaşlar, kargaşa ve fikrî akımları yaşamıştır. Batıcılık, Türkçülük ve İslâmcılık⁸ akımlarından İslâmcılığı seçen Manastırlı, yönetimin de güvendiği önemli

⁵ Cevdet Küçük, "Abdülmeccid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları), 1:260.

⁶ Eşref Edib, *Mevâiz*, (Fâdıl-ı şehîr Manastırlı İsmail Efendi hazretlerinin Ayasofya Camii şerifinde -aynen zapt olunan- takrîrât-ı hakîmâneleri, ikinci baskı, 1323.

⁷ Baki, *Manastırlı İsmail Hakkı*, 30.

⁸ İslâmcılık akımının II. Abdülhamit devrinde bir politika haline getirilmesi, dağılmaya yüz tutan Osmanlı devletinin toparlanması için gerekli görülen bir stratejik çıkıştır. Manastırlı, İslâmcılık akımının yayın organı sayılan *Sırât-ı müstakim* ve *Sebilürreşad* mecmuası (Bk. Hakkı Dursun ve dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XII, 60-61) yazarları arasındadır.

şahsiyetlerdendir. Nitekim Manastırlı İsmail Hakkı, a'yân meclisi üyesi iken Sultan Mehmed Reşad'la birlikte önemli birçok şehri kapsayan Balkan seyahatine çıkmıştır⁹. Manastırlı, dönemin önemli okullarında ders verip en önemli camilerinde vaaz ve ilmî sohbetlerde bulunmanın yanı sıra çeşitli konularda çok sayıda eser de kaleme almıştır¹⁰.

1. Mevâidü'l-in'âm Kitabının Tanıtımı

Dersaadet'te 1314 yılında basılan *Mevâidü'l-in'âm* kitabının elimizdeki nüshası¹¹ 160 sayfa olup dibace, mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. İçindekiler kısmındaki konu başlıklarına bakıldığında eserde 159 meselenin ele alındığı görülmektedir. Kitabın bölümlerini kısaca şu şekilde tanıtmak mümkündür:

Dibace: Altı sayfa tutarındaki dibacede besmele, hamdele ve salveleden sonra şer'î ilimlerin tasnifi ve bu ilimlerin tedvin gerekçeleri anlatılır. Müellif, bu kitabı da aynı gerekçe ve usullere tabi olarak İslâm inanç esaslarını delilleri ile açıklayıp savunmasını

⁹Baki, *Manastırlı İsmail Hakkı*, 32.

¹⁰1-*Hâce-i Lisân-ı Osmânî*, (İstanbul: 1294). 2- *Tercümetü'r-Risâlet'l-Hamidiyye*, Hüseyin el-Cisr'e ait *er-Risaletü'l-Hamidiyye* adlı eserin tercümesi ve şerhi, (İstanbul: 1307-1308). 3- *Ahkâm-ı Şehr-i Sıyam*, (İstanbul: 1309). 4- *Mevâhibü'r-Rahmân fî Menakibi'n-Nu'mân*, (İstanbul: 1310). 5- *Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nüniyye*, (İstanbul: 1312). 6- *Vesâilü'l-felâh fî mesâili'n-nikâh*, (İstanbul: 1313). 7- *Mevâidü'l-in'âm fî berâhîn-i akâidi'l-İslâm*. Askeriye ve Mülkiye mekteplerinde okutulmak üzere yazılmıştır. (İstanbul: 1314). 8- *Tefsîr-i Süre-i Yâsîn*, (İstanbul: 1316). 9- *Telhîsü'l-kelâm fî berâhîn-i akâidi'l-İslâm*. Genel olarak liselerde okutulmak üzere yazılmış kısa akaid kitabıdır. (İstanbul: 1324). 10- *Mevâiz*. Ayasofya Camiinde verdiği vaazlarından ibaret olup Eşref Edip tarafından bir araya getirilerek yayınlanmıştır. (İstanbul: 1324-1331). 11- *Şerhu's-sadr bi-fezâil-i leyleti'l-kadr*. (İstanbul: 1325). 12- *Kitâbü'l-vesâyâ ve'l-ferâiz*, (İstanbul: 1326). 13- *Kosova Sahrâsı Mev'izası*, (Selânik: 1327). 14- *Usûl-i Fıkıh*. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de okutulmak için hazırlanmıştır. (İstanbul: 1328). 15- *Hak ve Hakikat*, Reinhart Pieter Anne Dozy'nin kaleme aldığı ve Abdullah Cevdet'in *Tarih-i İslâmiyet* adıyla Türkçe'ye çevirdiği esere reddiye olarak yazılmıştır. (İstanbul: 1329). 16- *Mebde-i Farisî*. Süleymaniye kütüphanesi, Hamidiye, nr. 843). 17- *Fuyûzâtü'l-meliki'l-allâm fî kerâmet-i Abdi's-Selâm*. Abdülkerim Bermuti'ye dair eserin tercümesidir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 4672. 18- *Şerhu mi'yâri'l-adâle*. İstanbul Kütüphanesi, nr. 9549

¹¹Diğer nüshaları için bak. Hacı Mahmud Efendi, 1474; Hüdaî Efendi, 1940

yapmak üzere yazdığını beyan edip¹² bu kısımda, şer‘î ilimlerin tasnifini şu şekilde vermektedir:

“Malum ola ki ahkâm-ı şer‘iyye iki kısımdır:

Kısm-ı evvel: “Aklen ve naklen itikadı vacip olan ahkâm-ı yakînîyedir ki bu ahkâmı tahsilden maksat tashîh-i itikad olmakla şu kısma “ahkâm-ı itikadiyye” ve “ahkâm-ı asliye”, ısbatını hâvî olan ilme de “ilm-i tevhid ve sıfat” tesmiye olunur” ifadeleriyle inanç esasları konusunda kesin hükümlere dayanarak doğru itikada sahip olunacağına vurgu yapar.

Kısm-ı sâni: İbâdât, muamelât ve ukûbata teallük eden ahkâm-ı dîniyedir ki bundan maksat ıslah-ı amel olmakla kendisine “ahkâm-ı ameliyye” ve “ahkâm-ı fer‘iyye” ve delâil-i şer‘iyye ile beyanını kâfil bulunan ilme “ilm-i şerâi’ ” denir.” Görüldüğü gibi bu kısımda Müslümanın günlük yaşantısında uygulayacağı şeriata dair dinî hükümler ele alınır.

Müellif burada, fikhî eserler yanında akâid risalelerinin ve kelâmî eserlerin yazılış sebebini, asr-ı saadetten uzaklaştıkça toplumda ortaya çıkan itikâdî meselelerin çözümü ve inanç esaslarının korunması prensibine bağlar. Bu maksatla itikat konusunda ilk yapılan çalışmaya işaretle: “Ehl-i sünnet olan cemaat-i ashap ve tabiîn efendilerimizin icma ve ittîfâklarıyla karargîr olan akâid-i İslâmiyyeyi himaye maksadıyla en evvel tedvin olunan kitab-ı şerîf, İmam Azam efendimizin (el-Fıkhu’l-ekber) namıyla telif buyurdıkları kitab-ı müstetâbdır”¹³ diyerek ehl-i sünnet mezhepleri içinde Hanefî mezhebinin İslâm akaidini himaye eden ve savunan Ebû Hanife’ye olan bağlılığını ifade etmektedir.

¹²Manastırlı, *Mevâid*, 1-6

¹³Manastırlı, *Mevâid*, 4-5

Mukaddime:Bu kısımdaakâid ve kelâm ilmine dair önemli esaslar serdedilip tashih-i itikat bağlamında bir takım meseleler ele alınarak kitaptaki konuların doğru anlaşılması hakkında okuyucunun/talebe-i ulûmun dikkati çekilmekte ve gerekli uyarılar yapılmaktadır. Bu cümleden olarak: Her şeyden önce Marifetullah'ı elde etmenin önemli şartının **nazar ve istidlal** olduğu hatırlatılır. İmanın iki rüknü, özellikleri, hangi şartlarda imanın zâil olacağına ve bunlarla ilgili meselelere dikkat çekilmiştir. İmanın üzerimize farzietinin aklî olmayıp şer'î oluşu; İslâmın tarif ve özellikleri, ne anlama geldiği ve iman ile İslâmın ilişkisi anlatılmaktadır. Bu esasa dayanarak fetret ehlinin ilahî azaba uğramayacaklarına hükmedilir. Müellif, bunun aksine var olan görüş ve bunların delillerini de hatırlattıktan sonra buna itirazını şu şekilde ifade eder: “Fakat biz, nazar da vücûb-ı aklî değildir diyebiliyoruz. Çünkü iman gibi onun da vücup ve farziyeti ihbâr-ı nebi ile olmakta bir mahzur yoktur. İhbâr-ı nebiyi aklen reddeden kimse, haklı davası konusunda peygamberi delilsiz bırakıp susturmuş sayılamaz. Zira onun bu inkârı ancak kendi ahmaklığını ortaya koymuş sayılır. Zira bir peygamberin verdiği haber ve gösterdiği mucize, aklî olan hiçbir şeye aykırı düşmeyip hep doğrudur. Doğruluğu insanlar tarafından da itiraf edilmiş bir peygamberin davetine icabet aklın gereğidir.” Bu mesele şöyle özetlenir: “elhâsıl, mücerred sıdk-ı haber ihtimalini aklın tecviz etmesi şer'an vacip olan nazar ve istidlâlin husulünü istilzam eder ve mükâbereye saparak i'raz eyleyenleri ilzam hususunda hüccetullah sâbit olur. Binaenaleyh bu halde imanı terk edenler sû-i ihtiyarları ile farz-ı kat'iyi ihlal eylemiş olduklarından azab-ı elime müstahak olurlar.” Müellif bu ifadeleri ile kesin doğru haberin, aklen bağlayıcı özelliğine dikkat çekmiş sayılır.

Manastırlı bu babda “Biz bir peygamber göndermedikçe azap edecek değiliz”:(el-İsrâ 17/15)mealindeki ayet-i kerimeye dayanarak peygamberin gelmediği yerde aklın “resûl” yerine

geçeceğini savunan Mutezile ve bunlarla aynı görüşü benimseyen bazı Hanefî ulemasının görüşünü doğru bulmaz. Ona göre bu hususta akli, “resûl” olarak tevile imkân verecek bir karine mevcut değildir. Çünkü der, “ta’mîm ve tahsis karine-i vâdiha ile olabilir.”¹⁴. Yani açık bir karine, bir alaka yoksa, bir hükmü özelleştirmek veya genelleştirmek doğru değildir.

Bu konuda İmam Azam’a isnad edilen *لا عذر لأحد في الجهل* *بما خلقه الله* sözün, “Yeryüzü ve göklerin yaratılışını görüp anladığından dolayı, hiçbir kimsenin, yaratılanı bilemeyişi hususunda geçerli mazereti olamaz” sözünün, İmam İbn Hümmam tarafından peygamberliğe ve onun gerçekleşen davetine hamlolunduğna işaret edilir. Yine Ebû Hanfe’ye isnad edilen *لو لم يبعث الله رسولا لوجب على الخلق معرفته تعالى بعقولهم* “Allah Teâlâ peygamber göndermemiş olsa dahi, insanların, akıllarıyla Allah’ı bilmeleri yine de kendilerine vacip olurdu” cümlesinde geçen “لو” sözünü Manastırlı şöyle tevil eder: “Bu, marifet-i ilâhiyenin kemâl-i vuzuhunu tasvir makamında vârid olup vücûb-ı istihsaniye mahmuldur. Hulasa-i mefâdî: “Fıtrat-ı sahihanın vücud-ı Rabbanîye şهادeti o kadar vâzıhdır ki resûl gelmemiş olsa bile yine halâik akılları ile marifetullahı tahsil ve hakk-ı şükürünü ifâ ile mün’im-i hakîkiye tebcil etmek layık görülürdü” demektir¹⁵.

Tashih-i akâid bağlamında ele alınan konular arasında Cennet ve Cehenneme gireceklerin belli olmasının, insanların emir ve nehye muhatap olduklarında anlaşılacağı gibi, insanların kendi irade ve tercihlerine göre yaptıkları işlerin sonucuna göre de anlaşılması mümkündür, şeklinde izah edilir. Yine kıyamet gününde dünyadaki durumlarından şikâyetçi olup itiraz edecek olan sağır, ahmak, pir-i fânî ve fetret döneminde ölenler olmak üzere bu dört sınıf insan hakkındaki meseleler ele alınır ve hemen oracıkta

¹⁴Manastırlı, *Mevâid*, 12-16.

¹⁵Manastırlı, *Mevâid*, 17.

onlara girin Őu ateŐe diye emrolunduklarında emre itaat edip girenler Hz. İbrahim misali içine girdikleri ateŐin güllük gülistanlık olacağı, emre itaat etmeyenlerin ise ateŐin içine çekileceği örnek olarak verilmektedir. Bu temsil ile gerçekte herkesin hak ettiği yere girmiŐ olduğu anlatılır. Son olarak müŐrik çocuklarının cennetlik oluŐunun mantığına dair açıklama yer alır ve müŐrik çocuklarının yaptıkları bir hayır karŐılıđı değil de sadece cennetliklere hizmeti olarak bulunmaları nedeniyle cennete girmiŐ olacaklarına; bununla birlikte Müslümanların çocuklarının zaten müslüman olduklarına deđinilir¹⁶. Grldđu gibi bütün insanların çocuklarının fitr imanda eŐit oldukları prensibine yer verilmez. Bu ocukların Cennette olmaları hizmetçilik görevinin mi gereğidir? Bunun tutarlı bir gerekçe olamayacağı açıktır. Öyleyse bu hususta, fitr imandaki eŐitlik esas alınmalıdır.

1.1. Makale-i l/İlk Bölüm: İlhiyt

Bu bölüm ilahiyat konularına dair olup bb ve fasıllara ayrılmıŐtır.

İlk Bab:Bu bb zat-ı ulûhiyet-i sbhniyyeyi marifete müteallik olup  faslı mutazammındır. Allah'ın uluhiyetinin bilinmesine ve tanınmasına dair verilen bilgilerle, Allah'ın ztı, gerçek ilah oluşu açısından ele alınmaktadır.

Birinci Fasl:“Mukaddese-i ilhiyyeyi knh zatıyla tasavvur ve irfan, hric-i dire-i imkân olmasına dairdir”. Bu demektir ki Allah'ın zatının ne olduğunu anlamak insan idrakinin dıŐındadır. Manastırlı bu hususta “*mcaneŐet ve mümaselet*” delilini kullanır¹⁷. Mmaseletin hiçbir eŐidi Allah ile yaratıklar arasında

¹⁶Manastırlı, *Mevâid*,22.

¹⁷ Mmselet:TeŐbihin iptali babında “mmselet” delilinin kapsamına giren dört husus vardır: 1- MŐabebet: İki zatın keyfiyet hususundaki gerçek bir Şekil almaları ile vuku bulur. Renkler ve buna benzer arazlarda olduğu gibi. 2-Mudht: İki Őahsın bir yere

geçerli değildir. Manastırlı'nın, konunun özünü ve özetini ifâde eden temel prensiplerle ilgili serdettiği şu sözler oldukça veziz ifâdelerdir:

العقل لإيفاء مراسم العبودية لا لإدراك سراء الربوبية (Akıl, vezâif-i ubûdiyeti ifâ etmek içindir; serâir-i rubûbiyyeti idrak için değil). Demek ki aklın en önemli fonksiyonu, Allah'a ait sırları araştırmak değil, bilakis kulluk görevini bilmektir.

العجز عن درك الإدراك ادراك والبحث عن سر ذات الله اشراك (İdrak-i hakikatten aczini bilmek Canab-ı Allah'ı bilmekte kâfidir; sirr-i zatından bahseylemek küfre müeddîdir.) “Mısra-ı evvel, cenab-ı Sıddîk-ı a'zam, sâni de Hz. Haydar efendimizindir”. Bu demektir ki insan aciz olduğunu bilirse neleri bilemeyeceğini de bilir. Allah'ı bilmek için bu yeterlidir. Allah'ın zatının sırlarını anlamaya çalışmak insanın dalâlete düşmesine sebep olabilir.

كل ما خطر ببالك فانه تعالى سوى ذلك (Kalbine her ne hutûr eder ise Allah Teâlâ anın gayırdır.) Allah'ın nasıl olduğu konusunda akla gelen her ne ise bilinmelidir ki Allah ondan başkadır. Zira hatıra gelen şeyi akıl kuşatmış demektir. Halbuki akıl ancak mahluk ve sonlu olan şeyleri kuşatabilir. Allah'ın ise başlangıcı yok, sonu yoktur.

O'nun, hiç bir dengi benzeri yoktur; hem de O, söylenenleri noksansız, duyan ve yapılan işleri, davranışları da olduğu gibi en iyi görendir.” (Şûrâ,42/11) ayetini zikrederek müminlerin, fitrat-ı selîmelerini bozmadan marifetullah

izafesi ile olur. Ahmet ile Mehmed'in, babaları Hasan'ın oğulları olmasındaki birliktelikleri gibi. 3- İki şeyin tek bir cevherde birleşmesi ile olur. Pamuktan ve ketenden yapılan aynı elbise gibi. Her iki elbise de aynı kişinin ölçülerinde yapılmıştır. 4- Müsavat: Bu da iki şeyin aynı kemiyet ve miktarda olmasıdır. İki çubuğun iki elbisenin veya iki ekmeğin somununun aynı ölçü ve tartılarda olması gibi. bk. Ebu'l-muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, 149-150.

konusunda ta‘tîl ve teşbihten sakınarak tenzih akidesine sahip olduklarını ve hidayet üzere kaldıklarını beyan eder¹⁸.

İkinci Fasıl: Allah’ın varlığına dairdir. Manastırlı bu konuda “nizam delilini” öne çıkarır.¹⁹ Kâinattaki tasarımın ve güzelliklerin ancak ilim, hikmet, irade ve kudret sahibi aşkın bir yaratıcının yaratmasıyla var olacağını beyan ile konuya girer. “Burhan-ı innî”yi²⁰ kullanarak Yüce Yaratıcı’nın tenevvü sanatına dikkat çekerek hiçbir cismin tabiat ve hassası, kendi zatının eseri olmadığına işaret etmektedir. Böylece yaratıkların özellikleri ve tabiatlarının, fâil-i muhtar ve hakîm olan Allah’ın ihtiyar ve kudretine dayandığı sonucuna varılmaktadır.

Osmanlı’nın son dönem yeni ilm-i kelâmcılarından sayılan Manastırlı, tabiatçıları ve eflakiyyûnu tenkit eder, onların maneviyattan yoksun ve sadece gözle görülür, elle tutulur şeylere takılıp kaldıklarına ve sapıttıklarına dair bu hususta zikrettiği ayetle delil getirmektedir: “(Sırtlarına aldıkları nefis putlarının, kendilerine yüklediği ağır yük altında ezilen bu insanlara kefil olmakla yoksa sen, onların birçoğunun gerçekten söz dinleyeceğini yahut düşüneneğini mi sanıyorsun? Hayır, onlar, behimî hayat yaşamada, hayvanlar gibidirler; hatta onlar, söz dinleme ve düşünme konusunda, kendilerinden bekleneni veremeyecekleri için, hayvanlardan da beterdirler, tuttukları yol ve gidişatça daha da sapkındırlar”(el-Furkan 25/44)²¹. Ona göre tabiatta maddenin aslında mevcut olan incelikleri ve hikmetlerini görmezden gelen bazı filozof ve hakîm olarak nitelenen kimseler en ahmak ve şuursuz insanlar olup bunların sorumlulukları daha büyük ve çekecekleri ceza daha acıdır. Bu gibi insanlara nazaran

¹⁸Manastırlı, *Mevâid*,24-28.

¹⁹Manastırlı, *Mevâid*,29.

²⁰Manastırlı, *Mevâid*,34.

²¹Manastırlı, *Mevâid*, 38.

ümmî kalarak fitrat-ı selîmesini muhafaza etmek bin kat daha iyidir. Çünkü eserden müessire intikal etmek gayet bedihî, sanattan Sâni‘a istidlal eylemek emr-i celîdir. Kaldı ki, insan güzel bir sanat eseri görünce onun sahibini, ustasını merak eder. Nitekim puta tapan Arap müşrikleri bile yeri göğü kim yarattı denilince Allah yarattı diyebilmekteydi. Manastırlı, bu gerçeğin itirafını bozulmamış saf bir vicdan meselesi olarak görmektedir²². Manastırlı’ya göre *burhan-ı innîyi*²³ kullanan kimselerde fitrat-ı selime ve temiz bir vicdanın korunması, gerçeğe kavuşmada en önemli etkidir.

Üçüncü Fasl: Vahdaniyet-i İlahiye beyanındadır. Bu, Allah’ın zatında sıfatlarında, fiillerinde ve hikmetinde hiç bir benzerinin bulunmaması demektir. Allah’ın her bir sıfatı tek ve eşsiz olsa da taallükatı itibariyle çokluğu söz konusudur. Âlemi yaratmada hiç kimseyi kendine ortak yapmamış olan Yüce Allah, hükümlerinde de eşsiz ve tek olup O’nun emrine uyanlar ebedî saadete nail olurlar. Allah’ın birliğinin aklen bilinmesi zarurî ve bunun muhal olan aksi düşünce ve inançlar, “*burhan-ı temanı*” ile reddedilir.²⁴ Sadece Allah’a ait olan ulûhiyet konusundaki sapmaları, doğru gözlem yapmayıp fitrat-ı selîmenin bozulmasına bağlayan Manastırlı, bütün olup bitenlere rağmen Yüce Allah’ın rızıkları kesmemesi gerçeğini, O’nun merhametine bağlarken bu hususu kulların tevbesi için bir imkân olarak görüp müminlerin, Allah’ın rubûbiyeti ve ulûhiyeti hususundaki vahdaniyetini *takdis* prensibine bağlamaktadır²⁵.

İkinci Bab: Selbî sıfatların izahı hakkındadır. Müellif bu hususta Kıdem ve Bekâ sıfatlarına öncelik verip meselelerin

²²Manastırlı, *Mevâid*,40-41.

²³Burhan-ı innî: Eserden müessire götüren akli delil.

²⁴Manastırlı, *Mevâid*,47-49.

²⁵Manastırlı, *Mevâid*,54-55.

izahında *hudûs delilini* kullanmaktadır. “Kıdemi sâbit olan şeyin ademi muhaldır” prensibi esas alınarak hâdis olanın, kadimin in‘idamını gerektirmesinin kesinlikle makul olmadığına zira bu iki şeyin birbirine zıt olması itibariyle “bir hâdis, kadimin vücudunu ref edeceğine, kadîm hâdisin vücudunu def eder, onu asla îcad etmez, def’i ise ref’iden esheldir” hükmünün aşikâr olduğuna vurgu yapmaktadır. Allah Teâlâ’nın ezeliyet ve ebediyeti sâbit olunca, mekândan ve zamandan münezzehe olduğu da der demez ortaya çıkar. Aynı şekilde cismaniyet ve onun levazımı olan şekil, hey’et, levn, keyfiyet, miktar ve cihet gibi hudûs iktiza eden evsaf ve hâlâtın cümlesinden olmasının da suret-i katiyyede tahkik edeceği hükmünü çıkarır. Sonuç itibariyle Vâcibü’l-Vücut’dan başka kadîm bulunmadığı cihetle kesinlikle mekân ve cihetin hudusu da kaçınılmazdır. Çünkü zaman ve mekâna bağlı olan şeyin tahavvül ve tebeddülü kaçınılmazdır.²⁶ Müellif konuları izah etmekle birlikte insanların kafasında oluşabilecek soruları da sorup bunlara makûl ve mukni cevaplar verip böylece oluşabilecek şüpheleri ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.

Üçüncü Bab: Bu bab, Allah’ın zatî sıfatları hakkındadır. Müellif bunların da kudret, ilim, hayat, irade, semi‘, basar, kelâm ve tekvîn sıfatlarından ibaret olup her birinin Allah’ın zatı ile kaim bir sıfat-ı ezeliye olduğunu beyan ile konuya girmekte ve kâinata bakıldığında bu sıfatlardan kudret ve tekvînin en evvel fark edildiğine dikkat çekmektedir. Devamla diğer sıfatların taallükü bu iki sıfata binaen anlaşılır ve bilinir²⁷ hükmünü koyduktan sonra bu sıfatların taallükü itibariyle tarifleri yapılmaktadır. Meselâ: “Kudret: Makduratta alâ vechi’l-irade tesir eyleyen bir sıfattır.” Yani ilahî irade ne yönde ise, kudret de eşyaya ö yönde etki eder, ifadesinde olduğu gibi.

²⁶Manastırlı, *Mevâid*, 56-60.

²⁷Manastırlı, *Mevâid*, 62-64.

Bir takım yanlış anlamaların önüne geçmek maksadıyla konu ile ilgili uyarılarda bulunan müellif, bu cümleden olarak makdûrât-ı ilahiyenin nâmütenahi olmasına binâen Allah Teâlâ'nın, şu âlemden daha güzel bir âlem yaratmasını caiz görüp bu hususta İmam Gazzâlî'ye isnad edilen²⁸ ve “ ليس في الإمكان أبدع مما كان” cümlesi ile formüle edilen²⁹ görüşün, Hafız Zehebî'nin Tarih-i İslâm kitabında tenkit edildiğine işaret etmektedir³⁰. Müellifin bu görüşünü, Allah'ın sıfatlarının sonsuz, bu âlemin ise sonlu olması esası üzerine kurduğu anlaşılmaktadır. Çünkü sonlu, sonsuzu sınırlayamaz. Müellif, hayat sıfatının bir şeye teallükü olmadığına işaret ettikten sonra diğer sıfatların teallük yönünü ve keyfiyetini izah etmektedir.

Bu meyanda ma'lûmatın değişmesiyle ilm-i ilahînin değişmeyeceği prensibini, sıfatların zat-i ilâhî ile birlikte ezeli oluşunu izah edip tekvîn sıfatı dâhil “sıfatlar ezeli ise de teallükatlarının lâyezelde vaki olduğunu” ifâde eden³¹ Manastırlı, Allah'ın her bir sıfatının ayrı ayrı var olduğunu belirterek diğer sıfatları “ilim” sıfatına irca edenleri tenkitle bunların ehl-i sünnet dışı kaldığını beyan etmektedir³².

²⁸Bikâi, Tehdimü'l-erkân, vr. 1b (غير أنه ليس بمعصوم وهي زلة منه) ibaresine göre Gazzâlî bunu söylemişse bu bir hatadır demekle birlikte o birçok defa onun bu görüşte olmadığını, bu cümlemin sonradan onun kitabına sokulduğunu söyler).

²⁹Bikâi, كتاب تهديم الأركان من ليس في الإمكان أبدع مما كان؛ كتاب دلالة البرهان على أن في الإمكان أبدع مما كان (ليس في الإمكان أبدع مما كان) Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707, vr. 53a-67b (كتاب تهديم الأركان من ليس في الإمكان أبدع مما كان) cümlesinin Süyuti'ye nisbeti, İlhan Kutluer'e dayandırılarak (bk. “Gâiyet”, *DİA*, C. 11, S. 294) Mustafa Akman tarafından tespit edilse de (*Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, 150-151) bu formüle cümlemin en azından Bikâi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Aslında Süyuti (849/1445-911/1505) tarafından *Teşyidü'l-erkân fi leyse fi 'l-imbân ebde 'u mimmâ kân* adıyla yazılan eserin, bk. (Halit Özkan, “Süyuti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları), 38:195). Bikâi'ye (809/1406-885/1480) reddiye olarak kaleme alınmış olduğu bilinmektedir.

³⁰Manastırlı, *Mevâid*, 66.

³¹Manastırlı, *Mevâid*, 69.

³²Manastırlı, *Mevâid*, 72.

Kelâm Sıfatı:Müellife göre kelâm sıfatı,enbiya-ı izam hazeratından, Allah Teâlâ'nın emir, nehiy ve ihbâr buyurmasına dair tevatüren menkul olan sözler ile sâbit olur. Diğer sıfatlar gibi Allah'ın zatında ezeli olan kelâm sıfatı, Kur'an mucizesi ile sâbit olunca bu aynı zamanda Hz. Peygamberin risaletinin de isbatı sayılmaktadır. Burada, kelâm-ı lafzî ile kelâm-ı zatî farkına işaret edildikten sonra ezeli olan kelâm-ı zatî ile medlûlünün ilişkisine dikkat çekilerek “ezeldeki taleb-i hâs tencîzî olup ta'likî ve ma'nevî olmakla muhatabın ezelde mevcudiyetine tevakkuf etmez” denilerek bu babda peygamberlere *و كلم الله موسى , الق عصاك , و قلنا يا* gibi emir ve hitaplar, örnek olarak verilmektedir³³. İşitilmesi caiz olan kelâm-ı zatînin kelâma delâlet eden hurûf vasıtasıyla mı yoksa vasıtasız olarak mı işitildiği hususunda Eş'arîler ile Matürîdîler arasındaki ihtilafa işaret eden müellifin, İmam Matürîdî'nin kelâm-ı zatînin vasıtasız olarak işitileceği görüşünü benimsediği söylenebilir³⁴.

Tekvîn:Müellif bu sıfatı, “Sıfat-ı fi'liyyenin kâffesine sadık ve ayrıca bir sıfat-ı ezeliyydir” diye tarif ettikten sonra tekvîn sıfatının sıfat-ı müstakille olması hakkında, mütekaddimîn kelâmında sarahat olmadığına işaret ederken kudret sıfatı, vücuda gelen şeylere teallük etmesinden ibaret değildir diyerek tekvîn ile kudret sıfatlarının ayrı birer sıfat olduğunu beyan etmiş demektir. Müellif devamla, kudret sıfatının müteallakına göre bu sıfatın mevsufuna ayrı ayrı isimlerin verildiğine işaret etmektedir. Mesela: Rezzâk, hâlik, mümît ve muhyî gibi. Ancak müllife göre Tahavî'ye isnatla Ebû Hanefe'nin de Eş'arîlerde olduğu gibi tekvîni, kudretin teallükât-ı hassasından ibaret kıldığı çıkartılabilir³⁵.

³³ Manastırlı, *Mevâid*, 73-75.

³⁴ Manastırlı, *Mevâid*, 76.

³⁵ Manastırlı, *Mevâid*, 77-78. (ما زال بصفاته قديما قبل خلقه لم يزد بكونهم شيئا لم يكن قبلهم من صفته و) Bkz. Tahavî, *Akîdetü ehli's-sünneti ve'l-cemaa*, md. 13, nşr. Arif AYTEKİN, (İstanbul:Bereket Yayınları, 2011).

Dördüncü Bab: Ef'âl-i ilahiye hakkında olup Allah Teâlâ hazretlerinin meşiyet ve ihtiyarını ilgilendirir. Müellife göre Allah'a, hiçbir fiili vacip olmadığı gibi, fiilleri de hayır ve şer ile ta'lil olunamaz. Allah'ın bütün fiillerinde hikmet ve maslahat olup, fiilleri zulüm ve abesten münezzehtir. O, insanların da bütün fiillerinin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu, bu konuda kulun hiçbir istiklalinin bulunmadığını ifâde ederken bununla tekvînî iradeyi kastettiğini anlıyoruz. Nitekim “Cenab-ı hak, kâfirin iman etmesini ve âsinin itaat etmesini irade buyurmuş değildir” demektedir³⁶. Müellif, Allah'ın emri, rızası ve iradesi arasındaki bağlantılara dikkat çekerek kulun fiillerindeki istiklalini, sadece irade ve ihtiyarı bağlamında sorumluluk açısından ele almaktadır. O, Ebu Bekir Bâkılânî'ye atıfla kulun fiillerindeki etki alanını “fiil-i kalbî” olarak nitelerken³⁷ kesb kavramı yerine “azm-i musammam” tabirini kullanmaktadır. Bu durumda bile kesb konusu hâlâ muğlak kalmaktadır. Fakat Manastırlı konu ile ilgili açıklamalarında kulun fiillerindeki tesirin, “fiilin sıfatını ta'yin etmek” olduğunu örnekleri ile anlaşılır hale getirmektedir³⁸. Manastırlı'nın, bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen'e de kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Onun kesb konusundaki bu titiz açıklamaları, kulun sorumluluktan kaçınamayacağı ilkesini desteklemiş olup bu hususta kulun kaza ve kadere sığınamayacağını beyanla “fâsık fiskını kaza ve kader-i ilahîye i'tizar etme hakkını haiz olamaz”³⁹ sonucuna götürmektedir.

Müellif ecel konusunda da Allah'ın ilim, irade ve kudretinde fâil-i muhtar olduğunu, esbabın yaratıcısının da Allah olduğunu ve esbabın hakikî müessir olmadığını beyan etmektedir. Bu bağlamda maktulün kendi eceli ile öldüğünü, bütün bunların Allah'ın ilmine

³⁶Manastırlı, *Mevâid*, 79-80.

³⁷Manastırlı, *Mevâid*, 82.

³⁸Manastırlı, *Mevâid*, 83.

³⁹Manastırlı, *Mevâid*, 85.

göre takdir edildiğini⁴⁰ fakat Allah'ın ilim sıfatının, fiillerin meydana gelmesini gerektirmediğini yine kulların sorumluluğu ilkesine dayandırmaktadır. Bu bağlamda o, kulun hidayet ve dalâletinin de yaratma anlamında Allah'a isnadını⁴¹ ifâde ederken Allah'ın hükümranlığı ile kulun sorumluluğu ilkelerini titizlikle korumuş olmaktadır. Bu arada, kitap indirmek, peygamber göndermek, ba's ve haşir, ta'zib ve ten'im ve tövbenin kabulü gibi hususlar da Allah'ın fiilleri çerçevesinde ele alınmaktadır.

1.2.Makale-i Sâniye/İkinci Bölüm: Nübüvvet

Enbiya-ı izam hazeratının bi'set-i mübarekleri beyanında olup üç babı hâvîdir.

Birinci Bab: Nübüvvetin imkânı, şartları ve faydalarına dairdir. Aklen muhal olmayan bir şeyin caiz olduğu esasına istinaden peygamberliğin isbatı yapıp insan aklının bilemeyeceği gerçeklerin ancak peygamber vasıtasıyla insanlara ulaştırılacağı beyan edilmektedir. Bu hususta ehl-i sünnetin görüşü esas alınıp Berahime'nin savunduğu gibi nübüvveti ihtiyaç olmadığı yolundaki görüşler çürütülmektedir. Peygamberlerin sıfatları ve insanlar arasındaki yeri ve değeri anlatılıp onların, peygamberlikten önce ve sonra masum oldukları beyan edilmektedir. Yine müellife göre Peygamberler, Allah bildirmedikçe mugayyebâtı bilmezler. Peygamberlik konusunun özel bir meselesine dikkat çekerek köle ve kadından peygamber gelmediğine de kısaca yer verir⁴².

İkinci Bab: Hz. Peygamber'in (s.a.v) nübüvvetine dairdir. Hz. Peygamberin nübüvvetini üç şekilde ispat etmektedir. İlk olarak kendisi peygamber olduğunu iddia etmiş ve iddiasını ispat için mucizeler göstermiştir. Bunlar da ilmî mucize olan Kur'an ve

⁴⁰Manastırlı, *Mevâid*, 90-91.

⁴¹Manastırlı, *Mevâid*, 97.

⁴²Manastırlı, *Mevâid*, 103-109.

diğer hissî mucizelerdir. Müellif birçok konuda olduğu gibi bu husustaki tafsilat hakkında da risale-i hamidiyye tercümesini referans olarak gösterir⁴³. O, Hz. Peygamberin nübüvvetinden önce ve sonraki kişiliğini de önemli bir delil olarak görmektedir. Son peygamberin şeriatı ile, önce geçen diğer dinlerin hükümsüz kaldığını beyan eder. Mirac da Hz. Peygambere ait bir mucize olarak zikredilir. Bu hususta tabiatçıların inkârlarını reddeder. Bu konularda daha geniş bilgi için yine risale-i hamidiyye tercümesine bakılabileceğini belirtir⁴⁴. Öte yandan cinler ve melekler ile ilgili öz bilgiler verilir ve tabiatlarına ve özelliklerine kısaca değinilir.

Müellif, peygamberler ve İslam ümmetinin efdaliyeti konusunu ele alarak, Peygamberlerin en efdali Hz. Muhammed Mustafa'dır, der. Ümmetin efdali ise başta hulfa-i raşidîn olmak üzere aşere-i mübeşşeredir. Daha sonra ümmetin en faziletli Bedir ashabı, sonra bey'atü'r-rıdvan ehli, ezvâc-ı tahirat ve evlâd-ı resûl ümmetin faziletlilerinden sayılmaktadır. En faziletli dönem olarak da devr-i saadet, sahabe devri, tabiîn ve teb-i tabiîn devirleri olup özellikle sahabe devrinde vuku bulan olaylara girilmeyip bu olayları yaşayanların hepsinin saygın ve muhterem olduğuna dikkat çekilmektedir.

İmamet konusunu şeriatın hükümlerinin uygulanması esasına bağlayarak her zaman bir imamın olmasını zorunlu görür.

Hadislere ve haberlere istinaden kıyamet alâmetlerini beyanla büyük alâmetlerden hurûc-ı deccal, nuzûl-i İsa, yecûc ve me'cûc, dâbbetü'l-arz, duhân, güneşin batıdan doğması, mağrib ve meşrik cihetlerinde ve Cezire-i Arap'ta birçok şehirlerin yere batması,

⁴³ *Risâle-i Hamidiye*, Hüseyin el-Cisr'in, Sultan Abdülhamid'e sunmuş olduğu bir kelâm kitabı. Kitap, yeni ilm-i kelâm eserlerinden sayılır. Manastırlı bu kitabı tercüme ettikten sonra kendisi "Risâle-i Hamidiye mütercimi" olarak anılmıştır.

⁴⁴ Manastırlı, *Mevâid*, 123.

Yemen kıtasında bir ateş zuhur ederek nası mahşere doğru sevk etmesi zikredilir⁴⁵.

Üçüncü Bab: Âlem-i berzah ve ahval-i âhîret beyanına mütealliktir. Müellif kabir ahvalinin de öncelikle aklen caiz oluşunu beyan edip kabir azabı ve nimetinin ruhen ve manevî olacağı imkânına dair delil olarak, insanın düşünce ve rüya halindeki yaşadığı elem ve sevinç durumunu örneklerle anlatır.

Ruhun tekrar bedene iadesi ile haşr-i cismanîyi bu şekilde azap ve nimetin gerçekleşeceğine dair aklî delillere öncelik vermektedir. Hz. Peygamberin şefaati uzmâsı, hesap ve mizan sonrası cennet ya da cehennem ahvaline geçişin gerçekleşeceğini belirtir.

Cennetteki nimetlerin en büyüğünün ru'yetullah olduğunu beyan ederken yine bu hususun aklen imkânını “mevcudun görülebileceği” esasına bağlamakta ve ru'yetin dünyadaki görme ve görülebilme şartlarına uymadığının altını çizmektedir. Müellif bu ve benzeri aklî deliller ve izahlardan sonra ru'yetle ilgili nasları zikredip izahını yapmaktadır⁴⁶.

1.3. Hatime

Müellif esrin onuç kısmında ehl-i sünnete uymanın lüzumuna ve buna aykırı davranmanın “ekber-i kebâir” olduğuna dair beyanlarda bulunup bu husustaki hadis-i şerifleri serdeder.

Ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağına dair vârid olan hadis-i şerif zikredip Hz. Peygamber ve ashabının yolundan gidenlerin fırka-i nâciye olduğunu beyan ve “insanın selâmet ve saadeti şer-’i Muhammedîye ittiba ile, ibtida’ ile değildir”

⁴⁵Manastırlı, *Mevâid*, 125-131.

⁴⁶Manastırlı, *Mevâid*, 132-141.

cümlesiyle mesele hakkında hükmünü koymaktadır. Bu anlamda ehl-i sünnete uymanın lüzumuna dair Kur'anî delilleri dezikreder⁴⁷.

Ehl-i sünnete aykırı davranan dehrîlere, münkirlere ve bâtil mezhep mensuplarına karşı ilk mücadeleyi Ebu Hanife'nin verdiğini, onun sadece fikhî meselelerde değil usûl meselelerinde de önderimiz olduğuna girişteki izahına ilâveten tekrar işaret etmektedir. Mutezile mezhebinin bazı halifeler zamanında revaç bulmasını bir fitne olarak görüp bunda yine sağduyulu halifelerin uygulamaları ile ümmetin bu fitneyi atlattığını ve ehl-i sünnetin bu sayede tutunduğunu uzunca beyan etmektedir. Manastırlı'nın, İslâm ülemasından eslâfa olan derin saygısı yanında belki de tek itiraz ettiği ve tenkide tabi tuttuğu kişi İmam Gazzâlî'dir.

1.4. İmam Gazzâlî'yi Tenkidi

ليس في الإمكان أبدع مما كان (*Leyse fi 'l-imbkân ebde 'u mimmâ kân*) = “Var olandan daha mükemmeli mümkün değildir” cümlesi ile formüle edilen görüş, Gazzâlî'ye nisbet edilmiştir. Aslında bu görüşün, değişik ifâdelerle de olsa, çok eskilere dayandığı bilinmektedir⁴⁸. Eskiler bu meseleyi, Teizmin âdil ve merhametli Tanrı anlayışı önündeki kötülük problemi açısından ele alıp işlerken, İslâm kelâmcılarının bu konuya daha çok Allah'ın sıfatları açısından bir problem olarak baktıkları görülmektedir.

Kötülük problemi ve buna bağlı geliştirilen teodiselerin, içinde önemli bir yer tuttuğu âlemin mükemmelliği düşüncesinin köklerini Anaxagoras (m.ö. 428) ve Apolonyalı

Diogenes'e (m. ö. 428-427) kadar götürmek mümkünse de başta Timaios diyalogu olmak üzere diğer eserleriyle Eflâtun (m.ö. 348) bu noktada ön plâna çıkmaktadır. Ayrıca Aristo'nun (m. ö.

⁴⁷Manastırlı, *Mevâid*, 143-149.

⁴⁸Geniş bilgi için bkz. Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde 'İlahî Adalet' Sorunu (Teodise)*, çev. M. Özdemir, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2001.

322) ortaya koyduğu sebepler teorisi ve bu teori içinde gâye sebebe atfettiği önem, Stoacı filozofların inâyet kavramı ve kötülük problemi etrafında geliştirdikleri teoriler ile Yeni-Eflâtuncu felsefenin sudûr teorisi ve Bir'in sıfatları konusunda ortaya koyduğu görüşler; Kur'ân-ı Kerîm'in âlemde eşsiz bir nizamın bulunduğu ve bu nizamın bir gâyeye yönelik olduğu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmayıp bir hikmete dayalı olarak var edildiği yönündeki âyetlerini temel hareket noktası olarak kabul eden Müslüman düşünürlerin, âlemin mükemmelliği hakkındaki fikirleri üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur⁴⁹. İslâm âleminde bu mesele hakkında görüş beyan eden alimlerden biri de son devir Osmanlı ulemasından Manastırlı İsmail Hakkı'dır.

Manastırlı, Allah'ın sıfatları ve bunların müteallakları bahsinde "Tekvîn" sıfatını şu şekilde özetler: "Tekvîn, ma'adûmu icad ve mevcudu ifna gibi ef'âl-i ilahiyyede müessir olan bir sıfattır." Manastırlı meseleyi ele alırken Tekvîn sıfatı ile Kudret sıfatının eşyaya teallükü açısından farklılıklarına dikkat çekmektedir: "Kudretin tarifinden anlaşıldığına göre Allah Teâlâ'nın kâdir olması bir şeyi icad etmesiyle terk buyurmasının her biri sahîh ve mümkün olmaktan ibarettir. Bu cihetle şu âlemi icad etmek muktezay-ı zat-ı uluhiyyet değildir. Belki irade-i aliyyesi teallük etmemiş olsa idi hiç bir şey yaratmazdı. Ama sıfat-ı seniyyesi muktezay-ı zatı olup câzü'l-infîkak değildir. Yine kudretin müteallek ilmin müteallekından ehastr. Çünkü ilm-i ilahî vâcip, mümkün ve mümtenîn her birine teallük ettiği halde kudret-i rabbaniyye yalnız mümkünata teallük edebilir. Binaen aleyh malûmatullah, makdûratından ekserdir denir. Fakat makdûrat-ı ilahiyye dahi nâmütenahi olmakla Allah Teâlâ'nın şu âlemden ehzen ve ebda' bir âlem icad buyurması caizdir⁵⁰.

⁴⁹Cüneyt Kaya, "Daha Mükemmel Bir Âlem Var Olabilir mi?", 239-240

⁵⁰Manastırlı, *Mevâid*, 65.

İhyâ-i ulûmun gerek ehl-i sünnetin akâidi zikir ve beyan olunan mahallinde ve gerek daha birkaç mebahisinde bu mesele tasrih olunmuş iken (Kitabü't-tevekkül) de “Leyse fi'l-imbâni ebde'u mimmâ kân” ibaresi irad olunmuştur. Fakat bu kelâmın usûl-i felsefiyyeye ibtinası hasebiyle eimme-i a'lâm nezdinde makdûh olmasını Hafız Zehebî (aleyhirrahme) Tarih-i İslâm kitabında ifâde ediyor.”⁵¹ Manastırlı'nın bu ifâdelerinde hem tesbit hem de tenkitler görülmektedir. Gazzâlî'nin İhya-i Ulûmiddin'de bu meseleyi açıklamışken Kitabüttevekkül'de “Leyse fi'l-imbâni ebde'u mimmâ kân” cümlesini yahut bu anlama gelen cümleyi tekrar etmesine bu görüşün Gazzâlî'ye aidiyyetine kuşku ile bakmış olabileceği düşünülebilir. Zira Gazzâlî'yi tenkit edenler ve savunanlar yanında bir de bu cümlenin onun adına söylenmiş olabileceğini iddia edenler⁵² mevcuttur.

İslâm düşünürleri bu konuyu daha çok *hayır-ı mahz, cûd, inayet ve tedbir, hikmet, nizam, gâiyyet ve şer* gibi temel kavramlar üzerinden tartışalar da problemi Allah'ın sıfatları ve bu sıfatların müteallakları açısından ele almışlardır. Nitekim Manastırlı da bu meseleye aynı açıdan bakmaktadır. Özellikle Allah'ın kudret ve tekvîn sıfatlarının müteallakı olan bu âlemden daha iyisinin

⁵¹Manastırlı, *Mevâid*, 66.

⁵²Kaya, “Daha Mükemmel Bir Âlem Var Olabilir mi?”, 245. Gazzâlî'yi eleştirenler1: (*fe-tâifetün enkerathâ ve raddethâ*) Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Ebû Abdillâh el-Mâzerî, Ebu'l-Velîd et-Turtûşî, Ebu'l-Abbâs Nâsıru'd-dîn İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî el-Mâlikî, İbnü's-Salâh, Yûsuf ed-Dımeşki, İbnü'l-Cevzî, et-Takî es-Sübkî, İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, el-Hâfız ez-Zehabî, Bedreddin ez-Zerkeşî, İbrahim b. Ömer b. Hasen el-Bikâ'î eş-Şâfiî, Allâme Sîdî Ahmed b. Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Mübârek es-Sicilmâsî el-Lamatî.

2: Bu ifadenin Gazzâlî'ye ait olmadığını, onun eserine sokulduğunu ileri sürenler (*et-tâifetü's-sâniyetü kâlet inne hâzihi'l-mes'ele kad düsset fi kütübihî*) İbrahim b. Ömer b. Hasen el-Bikâ'î eş-Şâfiî, et-Takî es-Sübkî, et-Tâc es-Sübkî

3: Gazzâlî'yi savunanlar (*et-tâifetü's-sâlisetü ve hüm el-müntasirüne li'l-musannif*) Muhyiddin İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Karîsinî, Bedreddin Muhammed ez-Zerkeşî, Abdülkerim el-Cilî, Nûreddin Ebu'l-Hasen Ali b. Abdillâh es-Semhûdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Mağribî, Zekeriyâ el-Ensârî, Celâleddin es-Suyûtî, Sîdî Abdülvehhâb eş-Şârânî, el-Burhân İbrahim b. Ebî Şerîf el-Makdisî, Celâleddin Ebu'l-Bekâ Muhammed el-Bekrî eş-Şâfiî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. İsa el-Bernesî, Abdülkâdir b. Mustafa es-Sufûrî ed-Dımeşki.

mümkün olacağı tezini, sonlu olan bu âlemi sonsuz olan kudret ve tekvîn sıfatına bağlamaktadır. Ona göre bu sıfatlar ezelî olsa da teallükleri lâyezelde olur⁵³. Kudret sıfatının sonsuz oluşu, bu âlemden daha mükemmelinin olabileceğine dair bir işaret ve bir delildir. Zira *imkân*bunu gerektirmektedir. Zatı itibariyle mümkün olan bir şeyin bizzat muhal olması da muhal olmalıdır. Mümkinata bakıp da Allah'ın sonsuz olan sıfatını sonlu olanla eşitlemek muhaldir. Zira bu, Allah hakkında bir eksiklik demektir. Allah ise her türlü eksiklikten münezzehtir.

Müellifin, “Mevâidü'l-in'âm fî berâhîn-i akâidi'l-İslâm” adlı eseri, daha sonra yazdığı “Telhîsü'l-keâm fî berahîn-i Akâidi'l-İslâm”⁵⁴ adlı esri ile mukayese edilecek olursa, birincisinin daha kapsamlı olup, bu eserde kelâm ilminin ince meselelerinin daha çok ele alındığı ve kelâmî terimlerin daha çok kullanıldığı görülür. Zira *Mevâidü'l-in'âm*, askerî liselerde ve mülkiye mekteplerinde daha özel bir kitleye hitap etmektedir. Bu liselerde böyle ilmî bir kitabın takrir edilmesi, söz konusu okullarda eğitim alan öğrencilerin seviyesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sonuç

Müellif bu eserini, Hanefî-Matürîdî düşünce ve inanç sistemi üzerine kurmuş olup, sistem içi makbul ve müftâ bih görüşleri (uygulanan fetvalar) tercih ederek telif etmiştir. Fakat Gazzalî'ye isnad edilen *âlem görüşü* konusunda olduğu gibi özellikle Allah'ın sıfatları ile ilgili meselelerde ayrıntılara ve münakaşalara girdiği görülmektedir. Müellif, konuları işlerken serdedilen görüşler

⁵³Manastırlı, *Mevâid*, 69.

⁵⁴Manastırlı, *Telhisü'l-keâm*, (İstanbul: 1989) -Arif Kübrâoğlu, nşr. Bir ithaf ve mukaddime ile latinize edilerek aslı ile birlikte basılmıştır. Eserin orijinal kısmı 104 sayfa, 1322/1906 İstanbul. latinize kısmı 56 sayfa olup sonuna eklenen lügatçesi ise 36 sayfadır. 2- Süleyman Baki neşri. Logosa, Üsküp 2006. Eserin tıpkıbasımı 1322 (1906)İstanbul, Nazif Ay, “*Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri*”, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

hakkında naslardan delil getirmeyi ihmal etmez. Onun, meseleleri daha çok *eslem* üslup ile izah etmesi yanında, bu meselelerle ilgili nasları zikretmiş olması, benimsediği inanç ve düşünce sisteminin üzerine oturtulduğu kaideleri göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Kullandığı dil, ağdalı bir Osmanlı Türkçesi olmakla birlikte itikadî ve kelâmî meselelere ait izahlarda kelime ve ıstılahları maharetle kullanmış olması, esere başka bir letafet ve başka bir değer katmaktadır. Tanıtım kısmında, orijinal ifadeler lâtinize edilerek sık sık verilmek suretiyle, müellifin her konu ile ilgili olarak kullandığı dilin okuyucuya tanıtılmak istendiğini belirtmek isterim. Aksi takdirde sadece yapılan yorumlarla anlatılmaya çalışılan eserin tanıtımı eksik kalmış olacaktı.

Eserin günümüz ilahiyat öğrencilerine okutulmasının bilimsel değeri yanında yeni yetişen nesiller için kültürel bir zenginliğe katkıda bulunacağını ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelam Sistemi*. Ensar Neşr., İstanbul: 2017.

Ay, Nazif. *Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslâm Düşüncesindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.

Baki, Süleyman. *Manastırlı İsmail Hakkı ve Telhîsü'l-Kelâm*. Üsküp: 2006.

Dursun, Hakkı ve dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*.

İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

Edip, Eşref. *Mevâiz*. İstanbul: 1323

Kaya, M. Cüneyt. “Daha mükemmel bir âlem var olabilir mi?: “Leyse fi'l-İmkân” Tartışmasının Kaynakları Üzerine Notlar”. *Divan İlmî Araştırmaları* 16 (2004).

Küçük, Cevdet. “Abdülmeçid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1988.

- Manastırlı, İsmail Hakkı. *Telhisü'l-Kelâm*. Arif Kübrâoğlu nşr. İstanbul: 1989.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. *Telhisü'l-Kelâm*. Süleyman Baki nşr, Üsküp: Logos-A, 2006.
- Nesefî, Ebu'l-muîn. *Tabsiratü'l-edille*.
- Ormsby, Eric Lee. *İslam Düşüncesinde 'İlahî Adalet' Sorunu (Teodise)*. çev. M. Özdemir, Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001.
- Özcan, Abdülkadir. "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, t.y.
- Özkan, Halit. "Süyuti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Süyûtî, Celaleddin. *Teşyîdü'l-Erkân Fî Leyse Fi'l-İmkân Ebde'u mimmâ kân*. Dâru İhyâi'l-Arabî, 1998.
- Tahavî, *Akîdetü ehli's-sünneti ve'l-cemaa*, (Nşr. Arif Aytekin), İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.
- Yavuz, Salih Sabri. "Manastırlı İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003.